

4. Mindezekre tekintettel a könyv mindenképpen rendkívül értékes és egyedi produktumnak számít a hazai szakirodalomban. A szerzők közérthetően, koherensen és tömören mutatják be az egyes emberi jogi témaköröket, sokaságuk pedig arról is tanúskodik, hogy mennyi komoly szakember foglalkozik napjaink Magyarországon emberi jogi kérdésekkel. Ezen túlmenően az egyes fejezetek végén az érdeklődő közönség további olvasmányokhoz is talál indikációkat. Csak abban bízhatunk, hogy a könyv a magyar társadalom mind szélesebb rétege alapjogi ismereteinek előmozdítására szolgál majd, ennek érdekében pedig megfontolandó lenne az *e-book* formában történő, olcsóbb kiadása is.

*Orbán Endre**

HAMZA GÁBOR: ALKOTMÁNYJOGI ÉS EURÓPAI JOGI TANULMÁNYOK.
STUDIES ON CONSTITUTIONAL LAW AND EUROPEAN LAW (BUDAPEST:
PATROCINIUM 2018) 310 OLDAL

Hamza Gábor akadémikusnak az alkotmányjog és az európai jog egyes témaköreivel kapcsolatos tanulmánykötete 2018-ban jelent meg a Patrocinium Kiadó gondozásában. A kötetben a magyar nyelvű írások mellett jelentős számban kaptak helyet idegen nyelvű tanulmányok is, így angol, francia, német, olasz és spanyol nyelvű közlemények. A huszonhárom tanulmány az alkotmányjog és az európai jog különböző témaköreivel foglalkozik. Az alábbiakban a mű tematikáját szeretném röviden áttekinteni, majd egy-egy – szubjektív alapon – választott témakörre reflektálok.

1. A MŰ FELÉPÍTÉSE. Az európai tradíciók több évezredre nyúlnak vissza. Ezek az igen sokrétű hagyományok többségükben integráló jellegűek, ami arra vezethető vissza, hogy e tradíciók számos európai, sőt Európán kívüli nép kultúrkincsét is tartalmazzák. Ez a megállapítás érvényes az államiság, a politika és a jog területére egyaránt. Ebben a kötetben a szerző azon írásainak egy részét teszi közzé, amelyek valamilyen formában kapcsolódnak ehhez az igen sokrétű európai civilizációhoz. Ebből eredően a mű foglalkozik az Európa-eszme, az európai identitás néhány jeles képviselőjével, az európai egységet veszélyeztető történelmi vagy éppen aktuálpolitikai jelenségekkel, továbbá igyekszik elsősorban a római antikvitás – különösen a cicerói állambölcsélet – és a modern, napjaink Európájában érvényesülő államelmélet között hidat építeni.

Az első írás spanyol nyelven a római közjog és a Szent Római Birodalom eszméjének összefüggéseit elemzi történeti megközelítésben. Ezt követi olasz nyelven az állam és az egyház viszonyát bemutató írás. Szintén olaszul olvasható az új magyar Alaptörvény történeti háttéréről írt elemzés, majd a cicerói ideális polgár (*optimus status civitatis*) ismérveinek bemutatása. Német nyelvű írás foglalkozik Koszovó

* Tanácsadó, Alkotmánybíróság, 1015 Budapest, Donáti u. 35–45. E-mail: orban@mkab.hu.

függetlenségével és autonómiájának jogi aspektusaival. Szintén német nyelvű tanulmányban kaphat képet az olvasó a modern jogágak kialakulásának történeti háttéréről és annak a római joggal való összefüggéseiről.

Német nyelvű írás elemzi I. Szent István király törvényeinek európai kapcsolódási pontjait, csakúgy, mint Cicero államfilozófiai tanait. Francia nyelvű közleményben tekinthet be az olvasó a magánjog uniós harmonizációjának és helyenként egységesítésének rejtelmibe. A sorban következő tanulmányban a szerző a trianoni békeszerződést (békediktátumot) és a magyarországi kisebbségek helyzetét vizsgálja, szintén franciául. Majd angol nyelvű írások következnek: a federalizmus és az alkotmányosság megjelenéséről a közép- és kelet-európai országokban, az alkotmányosság és kereszténység összefüggéseiről Kelet-Európában, az Európai Unió és a diplomácia kapcsolódási pontjairól, valamint az egyház és az állam viszonyáról a közép- és kelet-európai államokban.

A kötet következő részében magyar nyelvű közlemények kaptak helyet. A szerző elemzi Robert Schuman, az Európai Unió egyik alapítója meghatározó szerepét az európai integrációs folyamatokban. Az európai jog egységesítése kapcsán a luxembourgi Európai Bíróság szerepét vizsgálja a következő írás, míg egy másik tanulmány az előzőt kiegészítve szintén részletesen elemzi az Európai Bíróság szerepét az egységes európai jog (*Ius Europaeum*) kialakulásában. Olvashatunk áttekintést az iszlám vallás és a magyar jogrendszer kapcsolódási pontjairól történeti és jogi szempontok alapján, valamint Augustus szerepéről az *imperium* (*Imperium Romanum*) kialakulásában.

A szerző behatóan vizsgálja az új magyar Alaptörvény történeti és közjogi háttérét, külön közleményt szentelve ennek is. A külföldi alkotmányos minták megismerése érdekében természetesen nem hagyható figyelmen kívül az Amerikai Egyesült Államokban megismert alkotmányfejlődés sem, amelynek kapcsán kiemelten hangsúlyos a hatalmi ágak megosztása. A kötetet az állam és az egyház viszonyának történeti összefüggéseit bemutató írás zárja.

A mű címe jól egybeszervezi az egyes kutatási területeket. A szerző római jogi, jogtörténeti, alkotmányjogi és helyenként jogfilozófiai megközelítésben vizsgálja az Európa egyes országaiban felmerülő közjogi és jogharmonizációs kérdéseket. A tanulmányok újfent bizonyítják a szerző hatalmas lexikális ismeretét, kiváló nyelvtudását és kiapadhatatlan érdeklődési körét.

2. CICERO ÁLLAMBÖLCSELETE. A modern államelméletre gyakorolt megtermékenyítő hatása miatt elmaradhatatlan az antik állambölcseletben kiemelkedő szerepet játszó Marcus Tullius Cicero államelméletének bemutatása. Cicero állambölcseletét a rendszerben való gondolkodás jellemzi. A közéletéről szóló trilógiája első művében, a *De oratore*-ban azt vizsgálja, milyen nevelés révén válhat valaki az állam ideális polgárává, a *De re publica*-ban az ideális államot, az *optimus status rei publicae*-t elemzi és az ideális *princeps civitatis*, valamint a *moderator rei publicae* tulajdonságait mutatja be.¹ A *De officiis*-ben az államot az etika oldaláról veti alá átfogó elemzés-

¹ Lásd ehhez részletesen Hamza Gábor bevezető tanulmányát. CICERO: *Az állam* (Budapest: Akadémiai 2016).

nek. A cicerói állambölcselet tengelyét alkotó „kevert alkotmány”, a *mikté politeia* elemzése során kiemelendő, hogy Cicero a *De re publicá*ban, ellentétben Platónnal, nem csupán az állam, a *res publica* filozófiai alapokon nyugvó teóriáját dolgozza ki, hanem elméletét konkrét módon alkalmazva az államot, méghozzá annak ideális formáját, az *optimus status civitatis*t Róma, tehát a saját állama történelmi realitásában, a *libera res publicá*ban meg is találja.

Cicero állambölcseletében kiemelkedő szerepet kap a hagyományokon alapuló értékek hangsúlyozása. Ehhez szorosan kapcsolódik, nyilvánvalóan legitimációs funkcióval, Róma alapításának kiemelése. Ez azonban szükségszerű eleme a cicerói állambölcseletnek, amit magyaráz az a tény is, hogy a római politikai-állami élet gazdag fogalomtára, így például az *auctoritas*, a *traditio*, a *religio*, a *lex* egyszerűen érthetetlen az alapítás kiemelkedő, mitikus elemekkel átszőtt ismerete nélkül. A mítoszteremtést azonban feltétlenül el kell választani a történetietlen szemléletmódtól, mivel attól szerepét tekintve különbözik. Talán nem érdektelen ebben az összefüggésben a XIX. század második felének liberális ideológiájára utalni, amely az államilag szervezett társadalmat a népszuverenítésra hivatkozva lényegében ugyanolyan módon kísérte meg létrehozni, mint Cicero, aki a *res publicá*t a *res populival* azonosította. Nem túlzás ezért azt állítani, hogy a római állam, pontosabban az *optimus status rei publicae* a liberális politikai ideológia számára Cicero közvetítésével válhatott paradigmává. Cicero állambölcselete azonban sajátos módon éppúgy vonzza a konzervatív gondolkodókat, mint a progresszív eszmék iránt elkötelezetteket. Az előbbieket a hagyományokhoz való visszatérést tartják követendőnek a cicerói gondolatvilágban, míg az utóbbiak a zsarnokság feltétlen elutasításának eszméjét hangsúlyozzák. A cicerói állambölcselet joggal szolgál egyfajta *interpretatio multiplex* alapjául. Annak ugyanis az elkötelezett köztársaságpártiság, a *libertas* hirdetése, az önkényuralom elvetése, a *mikté politeia*, a magántulajdon sérthetlenségének eszméje, az arányos szociális és politikai egyenlőség tana, a természetes arisztokrácia kissé homályos ideája és a mérsékelt, felvilágosult vallási és episztemológiai szkepticizmus egyaránt részét képezi.

Az állambölcselet Cicero rendkívül nagy hatással volt az európai kontinensen éppúgy, mint az Amerikai Egyesült Államokban a modern alkotmányok megalkotóinak gondolkodására. Kétségtelenül ő volt az első olyan gondolkodó az antikvitásban, aki az államban elsősorban nem a hatalomgyakorlás eszközét látta, s képes volt a társadalommal számtalan ponton összekapcsolt állam átfogó meghatározására. Elsőként szentelt komoly figyelmet az „alkotmányos” állam gazdasági, politikai és morális elemei szoros összefüggéseinek.

Ehhez kapcsolódik – a kötet egy másik tanulmánya kapcsán – az, hogy Augustus célja is egy új típusú államrendszer kialakítása volt, amely a monarchiától éppúgy különbözik, mint az egykori városállami struktúrától. E törekvés lényeges eleme volt a provinciák autonómiájának, sőt egyes esetekben bizonyos mértékű szuverenitásának az elismerése. Ebben az Európai Unió viszonylatában ma oly sokat emlegetett szubszidiaritás elvének elemei is kimutathatók. A magánjog területén is sok tekintetben érvényesül az egyes területek önállósága. A pluralizmus számos jegyével rendelkező Római Birodalom valóban számos vonatkozásban mintául szolgál-

hat a strukturális változtatásra törekvő és folyamatosan a bővülés lehetőségével is számot vető Európai Unió jövőbeli felépítésének kialakításánál.

3. I. (SZENT) ISTVÁN ÉS EURÓPA. A magyar állam alapítása és jogi alapjainak lefektetése igen szoros kapcsolatban áll a kor Európájában uralkodó politikai és ideológiai áramlatokkal. A Cluny-ben kibontakozó mozgalom az uralkodó legfőbb kötelességének a hit terjesztését tekinti. A Szent Római Birodalom politikája a laikus apostolság ideájának megvalósítására irányul. Az augustinusi felfogás értelmében az uralkodó Jézus Krisztus és az apostolok szolgája. Az uralkodónak, legyen akár király, akár császár, kegyesnek, igazságosnak és békehirdetőnek kell lennie. Az augustinusi felfogásnak mintegy jogi megalapozásául szolgál a *sacerdotium* és az *imperium* egységének hangsúlyozása, ami a legszemléletesebb módon Iustinianus császár VI. novellájában jut kifejezésre. Első királyunk – ha államalapítása jogi alapját nézzük – ennek a novellának a szellemében eljárva tekinti feladatának az egyházi szervezet kiépítését.

Szent István példaértékű egyház- és államszervező munkája során nagymértékben támaszkodott a iustinianusi római jogi kodifikációra, csakúgy, mint Szent Ágoston *Civitas Dei* című művében foglaltakra.² Figyelembe vette azt, hogy az uralkodónak kegyesnek, igazságosnak és békésnek kell lennie, és a maga országában ideájának megvalósítása során a Nyugat-Európában megvalósult eredményeket tartotta elsődlegesen szem előtt. A magyar állam felépítésekor ugyanakkor nem a külföldi mintákból merített, hanem a magyar viszonyokat gondosan vizsgálva alakította ki elképzeléseit. Ennek eredménye az, hogy a Kelet-Római Birodalommal, Bizánccal szemben Rómára esett a választása. Ez lehetővé tette egyben az egységes magyar jogrendszer kialakítására irányuló törekvéseket, ennek alappilléreit az ő dekrétumai rakták le. Szent István tevékenysége a hazai jog egységesítésére irányult a magyar sajátosságok alapulvételével, de egyben a követésre érdemes külföldi szabályozási minták figyelembevételével.

Kiemelendő a Szent István-i törvények azon sajátossága, hogy bennük nem mutatható ki – legalábbis közvetlen formában – a bizánci birodalom különféle jogforrásainak hatása. Ez annál is inkább említésre méltó körülmény, mert a Szent István-i állam területén vannak nyomai a bizánci kultúrának és civilizációnak. Szent István egy egységes jogrendszer megteremtését tekintette feladatának. S bár minden bizonnyal világos volt számára az, hogy a Kárpát-medence jogi vonatkozásban sem mutat egységes képet uralkodásának idején – gondoljunk itt a Dunántúl és a Délvidék több területén kimutatható bizánci hagyományokra, melyek kétségtelenül a jog terepére nézve is következményekkel jártak –, jogegységesítést szorgalmazott a feudális széttagoltság háttérben álló jogi partikularizmus veszélyei elkerülésére. A Szent István-i törvények kiemelkedő jelentőségét éppen e törekvés sikeressége adja, hiszen ezzel biztos jogi alapokra helyezte a magyar államot. Látnunk kell azonban azt is, hogy az európai látókörű és műveltségű uralkodó a jogi uni-

² Lásd ehhez HAMZA Gábor: „Szent István törvényei és Európa” in HAMZA Gábor (szerk.): *Sanctus Stephanus et Europa* (Budapest: Művelődési Minisztérium 1991) 24–31 és HAMZA Gábor: „Szent István törvényei és Európa” in HAMZA Gábor (szerk.): *Szent István és Európa – Saint Étienne et l'Europe* (Budapest: Professzorok Háza 2001) 13–21.

verzalizmus követelményével úgy vet számot, hogy egyben tekintettel van a hazai hagyományok megőrzésének szükségességére. Szent István törvényeinek a *ius univverzalizmusát* a *consuetudo* hagyományával szervesen egyesíteni tudó európaisága döntő mértékben járult hozzá hazánk Európához való csatlakozásához, és ezért érték korunk számára is.

4. AZ ISZLÁM ÉS A MAGYAR JOG KAPCSOLATA. A szerző megállapítása szerint az iszlám jog szerepe a magyar jog történetében a honfoglalás előtti időkre visszavezethető, és a XI–XII. században számos törvény, rendelkezés igyekezett az izmaelitákat, szaracéneket a keresztény egyházba téríteni.³ Ez a folyamat az oszmán-török szultánokkal folytatott háborúk idején is jellemző maradt, majd a török hódoltság alatt ellenkező irányt vett, a török bíróságok hatáskörébe került a jogszolgáltatás. Ettől függetlenül a másfél évszázados török uralom csak csekély mértékben befolyásolta a magyar jog alkalmazását, mivel a török közigazgatás elsősorban az adók beszedésére koncentrált tevékenységét, az egyes települések pedig régi szervezeti rendjükben élhettek.

5. AZ EURÓPAI ÉS NEMZETKÖZI JOGEGYSÉGESÍTÉS. Az európai országok joga – bár eltérő mértékben és intenzitással – a római jogból merített a jogrendszer kialakítása során. Ez lehet az alapja annak, hogy a történetileg eltérően alakuló kulturális különbségek mellett a jog egységesítése, de legalábbis az európai országok jogainak közelítése megvalósítható legyen. Az európai magánjog fejlődésében a konvergencia egyre inkább a legjelentősebb eltérést mutató *common law* és *civil law* közötti különbségek feloldásával jár. A szerző szerint a római jog lehet az a történelmi háttér, amely az összehasonlító jogi kutatások alapját is képezheti. Az európai joggal kapcsolatos írások és a jogegységesítés iránti törekvések kapcsán érdemes röviden érinteni azokat a nemzetközi intézményi kereteket, amelyek a magánjog egységesítése irányába mutatnak.

1893. szeptember 12-én alakult meg a Hágai Nemzetközi Magánjogi Konferencia Pasquale Mancini ötlete alapján, Tobias Michael Carel Asser jogászprofesszor, a holland Államtanács tagja munkája eredményeként. A konferencia statútuma 1955-ben lépett hatályba, azóta kormányközi szervezetként működik, 1956 óta négyévente tart ülést, célja a nemzetközi magánjogi szabályok egységesítése. Több mint harminc egyezményt alkotott meg, melyek közül kiemelendő az ingó dolgok nemzetközi adásvételére alkalmazandó jogról szóló 1955. évi hágai egyezmény vagy a *trust* elismeréséről szóló 1985. évi nemzetközi magánjogi egyezmény.

1926-ban alakult meg a Nemzetközi Intézet a Magánjog Egységesítéséért (*Institut international pour l'unification du droit privé*, UNIDROIT), melynek célja olyan egyezmények előkészítése, mintaszabályzatok alkotása (elsősorban nemzetközi kereskedelmi témakörökben), amelyek alkalmazása elősegíti a jogviták gyors és

³ Lásd ehhez HAMZA Gábor: „Adalékok az iszlámnak a magyar jog történetében betöltött szerepéhez” *Jogtudományi Közöny* 2004/1, 31–36; HAMZA Gábor: „Az iszlám vallás és a magyar jogrendszer – történeti-jogi áttekintés” *Jogelméleti Szemle* 2016/1, 3–12, továbbá Gábor HAMZA: *Studies on Legal Relations between the Ottoman Empire/the Republic of Turkey and Hungary, Cyprus, and Macedonia. Selected Essays in Hungarian, English, German, and Turkish* (Berlin: Klaus Schwarz 2017).

hatékony megoldását. Kiemelendő az 1980. évi, az áruk nemzetközi adásvételéről szóló bécsi egyezmény vagy a hitelbiztosítékokról szóló egyezmény, valamint a Nemzetközi Kereskedelmi Szerződések Alapelvei.

1966-ban hozta létre az ENSZ Nemzetközi Kereskedelmi Jogi Bizottságát (*United Nations Commission on International Trade Law, UNCITRAL*), amelynek célja az államok közötti együttműködés elősegítése kereskedelmi ügyekben, azok jogi akadályainak csökkentésével. Az UNCITRAL évente ülésezik New Yorkban vagy Genfben. A bizottság eddigi tevékenységi köréből kiemelendő az áruk nemzetközi adásvételi szerződéseire vonatkozó elévülési időről szóló 1974. évi New York-i egyezmény (és az ahhoz kapcsolódó 1980. évi jegyzőkönyv), az 1978. évi hamburgi egyezmény a tengeri áru fuvarozásról, az 1982. évi választottbírói eljárási szabályzat (*Arbitration Rules*), az 1985. évi modelltörvény a nemzetközi kereskedelmi választottbíráskodásról, valamint a már az UNIDROIT esetében is említett 1980-as bécsi egyezmény.

Az Európai Unióban (akkor még Gazdasági Közösségben) a magánjog egységesítésére irányuló törekvések 1980-ra nyúlnak vissza, amikor Ole Lando dán jogász és közgazdász professzor vezetésével felállt az Európai Szerződési Jogi Bizottság (*Commission on European Contract Law*). Az Európai Unió által támogatott munkacsoport célja a szerződési jog terén egységes európai szabályozás kidolgozása, elsősorban modelltörvényként. A munkacsoport 1995 és 2002 között adta ki mintarendszerét Az európai szerződési jog alapelvei (*Principles of European Contract Law*) címmel.

1998-ban jött létre a magánjog teljes körére kiterjedő jogegységesítést célul tűző Európai Polgári Törvénykönyv Munkacsoportja (*Study Group on a European Civil Code*). A munkacsoport tevékenységét azzal a céllal fejté ki, hogy lefedtesse az egységes európai vagyoni jogi szabályozás alapjait. 1993-ban Tilburgban megalakult az Európai Kártérítési Jog Csoportja (*European Group on Tort Law*) a szerződésen kívüli károkozás, a deliktális felelősség szabályainak egységesítése, a szabályozás alapjainak kidolgozása céljával. 1992-ben alakult meg az Európai Magánjogtudósok Akadémiája Paviában, Giuseppe Gandolfi szervezésében. A csoport célkitűzése a valóban egységes európai szerződési jogot szabályozó törvénykönyv kidolgozása.

A trentói ún. *Common Core Project* Ugo Mattei és Mauro Bussani professzor kezdeményezésére 1993-ban jött létre a trentói egyetemen Rudolf B. Schlesinger professzor védnöksége alatt. A projektben részt vevők célkitűzése, hogy a jogösszehasonlítás eredményeit felhasználva a kötelmi jogon túlmenően a dologi jogra is kiterjedően elkészítsék az európai magánjog megbízható térképét. A kutatás célja nem az, hogy mesterségesen közelítsék az eltérő jogrendszerek szabályait egymáshoz, hanem hogy a közös európai jogi kultúra megteremtése érdekében a nemzeti jogrendszerek közötti különbségeket és hasonlóságokat bemutassák.

A felsoroltakon túlmenően számos egyéb formális és informális törekvésnek lehetünk tanúi, amelyek mind a magánjog egységesítésére irányulnak (intézmények, szervezetek létrejötte, mint a Hágai Nemzetközi Magánjogi Konferencia, a UNIDROIT, a UNCITRAL, a Lando-bizottság, valamint a kezdeményezésükre született egyezmények, általuk kidolgozott ajánlások, alapelvek stb.) A különböző egyez-

mények, modelltörvények, javaslatok abba az irányba mutatnak, hogy a napjainkban globalizálódó kereskedelmi viszonyok folytán a jogbiztonság eléréséhez szükség van az eltérő jogrendszerek közötti különbségek csökkentésére, megszüntetésére. Emellett a különböző szakmai csoportok, intézmények által kidolgozott szabályzatokat a felek jogviszonyaikban irányadóként kiköthetik, vagyis szerződéses kapcsolatukban alkalmazhatják.

Itt érdemes utalni a szerző egy másik tanulmányára, amelyet Robert Schuman személyes jelentőségének bemutatására szánt.⁴ Schuman politikai aktivitása nem korlátozódott Nyugat-Európára, Magyarországot például három alkalommal is felkereste, ami hazánk iránti megkülönböztetett érdeklődésének és figyelmének nyilvánvaló jele.

Schumann az európai államok közösségét természetes kereskedelmi közösségnek tekintette, amelynek azonban nem csupán gazdasági bázisa van, hiszen az európai népek együttélése természetjogon nyugvó, abban gyökerező erkölcsi normákra vezethető vissza. A kiindulópont nála is egyfajta *societas perfecta*, amelyben minden olyan eszköz rendelkezésre áll, amely alkalmas a közös cél elérésére, adott esetben az európai államok polgárai joga, anyagi jóléte (*bonum commune*) és szellemi javakban való gyarapodása, illetve gyarapítása növelésére. Ezek azok a közös célok, amelyek indokolják, hogy az egyes államok szuverenitásukat bizonyos mértékben korlátozzák az európai „nemzetek feletti” közösség javára.

4. ZÁRÓ GONDOLATOK. A jelen ismertető természetesen csupán néhány gondolat felvillantására vállalkozhatott, mindazonáltal szemlélteti a szerző érdeklődésének rendkívül széles körét. A politika, a jog és a történelem szerteágazó, a reményeink szerint hamarosan megvalósuló európai egység kontextusában mégis összefüggő kérdéseivel foglalkozó kötet tehát méltán tarthat számot az európai szellemiség iránt fogékony közönség érdeklődésére.

Hamza Gábor tanulmánykötete a jog és a jogtudomány számos területén vezeti át az olvasót, azonban két meghatározó pillér valamennyi írásban egyértelműen megragadható, nevezetesen az alkotmányosság és a közös európai jog jelentősége. A különböző idegen nyelveken közzétett írások jelentősen hozzájárulnak ahhoz, hogy a szerző – és ezáltal a magyar jogtudomány – kedvező megítélésben részesüljön külföldön is. A művet szívből ajánlom minden kedves olvasónak.

Sándor István*

⁴ HAMZA Gábor: „Robert Schuman, az Európa-gondolat atyja Magyarországhoz fűződő kapcsolatairól” *Magyar Felsőoktatás* 2001/3, 36–37; HAMZA Gábor: „Robert Schuman, az Európa-gondolat atyja. Gondolatok Magyarországhoz fűződő kapcsolatáról” in HAMZA Gábor: „*Nem akarunk csonka Európát...*” *Politikai, történelmi, jogi tanulmányok, cikkek és esszék* (Budapest: Elektra 2002) 11–18; HAMZA Gábor: „Robert Schuman, az Európa-gondolat atyja” *Rubicon* 2003/3–4, 25–27; HAMZA Gábor: „Robert Schuman, az európai-integráció »atyja« politikai és szellemi munkássága – Magyarországgal való kapcsolatára történő kitekintéssel” *Jogelméleti Szemle* 2015/4, 126–132; HAMZA Gábor: „Robert Schuman és az európai integráció” in HALM Tamás – HURTA Hilda – KOLLER Boglárka (szerk.): *Gazdasági, politikai és társadalmi kihívások a 21. században. Ünnepi kötet a 65 éves Halmi Péter tiszteletére* (Budapest: Dialóg Campus 2018) 29–40.

* Egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3. E-mail: sandor.istvan@ajk.elte.hu.